

Sinagogi, rabini și instituția rabinatului în Banatul secolului al XVIII-lea

VICTOR NEUMANN

Cel dintâi loc de rugăciune al evreilor sefarzi și așchenazi din Timișoara se afla într-o încăpere boltită de sub Poarta Eugeniu de Savoia. El a funcționat ca atare între anii 1739-1754 și 1755-1762. Această favoare — știindu-se că în interiorul cetăților oficialii nu admiteau construirea sinagogilor —, se datora intervenției baronului Diego d’Aguilar (Mosez Lopez Perera), administratorul și intendentul general al monopolului de tutun austriac, protector și mecena al evreilor sefarzi din Timișoara.¹ La 1760 s-a semnat un document pentru construirea a două sinagogi. Conducătorii evreimii de atunci, Mayer Amigo, David Teutesak și Salamon Politzer, reprezentanți ai ambelor comunități locale, au încheiat un contract cu doi antreprenori, maistrul constructor Christian Altinger și maistrul zidar Gregory Jacob, spre a fi ridicate aceste lăcașuri de cult.²

Conform planului și schițelor inițial aprobate de Administrația cezaro-crăiască a Banatului Timișoarei, se preconiza ridicarea a două sinagogi, cu două vestibule, cu o poartă la mijloc și două balcoane pentru femei, situate deasupra celor două vestibule și a intrării principale. Balcoanele urmau să aibă pereții tapetați, balustradele din lemn vopsit și traforat. Parterul, unde stau bărbații, trebuia prevăzut cu un tavan din scânduri prinse de grinzi. Sub prima sinagogă se amplasa baia rituală (Tukh), cu un vestibul din care coborau niște trepte într-un bazin cu fundul pardosit. Lângă sinagogi trebuia să se ridice o construcție cu două nivele, având două camere, o bucătărie, o sală de mese și o latrină. Sub construcția cu două nivele era prevăzută o pivniță cu tavanul boltit, iar deasupra întregii construcții, un pod. Se cerea ca toate materialele de construcție să fie de cea mai bună calitate („gebaut mit guten und authentischen Materielen”), pivnițele să fie pardosite, pentru toate încăperile fiind indicată folosirea dușumelei. Acoperișul trebuia să fie făcut din scândură de bună calitate și din țiglă. Planul urma să fie

realizat în întregime, specificându-se că nu se face nici o economie pentru finalizarea lui. Documentul menționează că s-a plătit în acest scop un avans de 1.000 de florini imperiali (la data de 23 aprilie 1760), ambele comunități contribuind în mod egal. Conform contractului, suma totală era de 3.700 de florini imperiali și ea urma să fie achitată defalcăt. Mai sînt, de asemenea, stipulate obligațiile ce revin părților, precum și faptul că diferența de bani urma să fie achitată în trei ani consecutivi și cu o dobîndă de 5 la sută.³

De ce este importantă această piesă arhivistică? Ea arată, întîi de toate, influența pe care o dobîndiseră comunitățile din Timișoara. Deopotrivă, sugerează utilitatea lor din perspectiva politicii economice a imperialilor; faptul că administrația regională aprobă un asemenea contract, mai mult, acceptă să facă proiectul, să delege constructorii și să furnizeze materialele necesare indică o anume toleranță. Tocmai de aceea, restricțiile formulate trebuie luate cu o oarecare rezervă. Cîtă vreme evreii din Banat s-au dovedit buni taxaliști⁴, și au acoperit un gol în relațiile economice și în unele domenii ale activității productive, li s-au recunoscut drepturile de organizare, de desfășurare a unei normale vieți religioase, de afirmare a propriilor valențe spirituale. E drept, confruntările n-au întîrziat să apară, mai ales datorită oscilantelor poziții oficiale.

Documentul la care am făcut referire relevă și creșterea populației evreiești, loialitatea familiilor așezate în cetate (în sensul respectării legilor și dispozițiilor date de Landesadministration), recunoașterea lor ca responsabile în fața autorităților cu toate angajamentele făcute pînă la acea dată.

În pofida meritelor arătate mai sus, construirea sinagogilor nu s-a încheiat atît de repede pe cît și-o doreau enoriașii și conducătorii lor. Din copia unui document păstrat în Arhiva Comunității Evreilor din Timișoara aflăm că în 1766, Mayer Amigo, Salamon Politzer, Jacob Chon (în calitate de reprezentanți ai obștii) revin cu interes sporit pentru dobîndirea materialelor necesare construirii sinagogilor.⁵ Mai mult, se desprinde o îngrijorare a evreilor în legătură cu ducerea la bun sfîrșit a proiectului. Nu știm exact anul în care au fost inaugurate cele două lăcașuri de cult. Este însă de presupus că în deceniul al VII-lea al secolului al XVIII-lea. Știm, apoi, că cele două sinagogi deserveau, una, ritul sefard, cealaltă, ritul așchenazim. Potrivit unei descrieri tîrzii ce ne-a parvenit prin intermediul rabinului I. Singer, clădirile fuseseră situate în apropierea Porții Eugeniu de Savoia, la intrarea în cartierul evreiesc (Judenhof / Judenviertel / Judenquartal).⁶ Văzute din stradă, clădirile erau identice. În interior, cele două sinagogi se deosebeau între ele. Sinagoga sefardă avea bănci de jur împrejurul peretelui, pe 3-4 rînduri. Pereții sinagogii sefarde erau lucrați în frescă cu motive florale, inscripții religioase în ebraică, scene ceremoniale. Obiectele de cult din sinagoga sefardă erau ornamentate.⁷

Central sau cartierul evreiesc din Timișoara-Cetate mai cuprindea o școală (heder), birourile ambelor comunități și ale Confreriei Sacre, măcelăria și un restaurant ritual, locuința rabinului așchenazi și aceea a hahamului sefard. Sinagogile au fost parțial deschise în vremea în care Wolf Iacob devenise rabin de Timișoara. Fusesse unul dintre cei mai importanți susținători ai proiectului de ridicare a sinagogilor. Originar din Cracovia, el va fi și prim-rabinul Timișoarei, mai apoi, Landesrabiner-ul Transilvaniei.⁸ Alți rabini care au slujit în cele două sinagogi timișorene în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea: Eliezer Lipman ben Benjamin, rabinul comunității sefarde din suburbia Fabric; Jochanan ben Isak, fost șef-rabin la Alba-Iulia, devenit în anul 1770 rabinul așchenazilor timișoreni; Hirschl Levy, care a studiat la Praga cu faimosul rabin Landau Ezekiel și care, la rîndul său, trecea drept un merituos cărturar. În sfîrșit, cel mai cunoscut, dar și cel mai controversat învățat al zonei și al perioadei la care ne referim, Chorin Aron, a cărui activitate este legată în principal de comunitatea din Arad pe care a păstorit-o (între anii 1789-1844)⁹ mai întîi ca simplu rabin, mai apoi, ca șef-rabin (Oberrabiner, din 1795). Pentru scurt timp el a slujit și în lăcașurile de cult de la Timișoara.

Debutul vieții religioase la Timișoara și în întreg Banatul datează din prima jumătate a secolului. Să amintim că cel dintîi rabin a aparținut comunității sefarde și s-a numit Iacob Moyses. Conscripția din 1739 menționează că era originar din Belgrad și că își câștigase existența din comerț cu mărfuri germane.¹⁰ În 1741, un alt rabin originar din Belgrad avea să vină la Timișoara, anume, Levy Abraham Mayer; pentru el depun garanție, Amigo Abraham, Menachem Salomon și Marcus. În 1749, un oarecare Levy Isac va prelua funcția de rabin. Obștea sefardzilor a acordat o mare importanță activității spirituale; deși era mai puțin numeroasă în comparație cu aceea a așchenazilor, ea era o prezență mai veche în Banat și, deci, inițiativa organizării instituției rabinatului îi aparține. Rabinul Timișoarei ocupa, de obicei, poziția de prim-rabin al comunităților de pe tot cuprinsul regiunii. Propriu-zis, instituția rabinatului, cu rolul ei de coordonator al vieții culturale și comunitare, ia naștere în vremea în care prim-rabin a fost ales Eliezer Lipman ben Benjamin Zeev, conducătorul sefardzilor din suburbia Fabric.¹¹ A activat între anii 1743 și 1768; pe piatra tombală din cimitirul evreiesc din Timișoara se menționează că a fost un mare învățat, un mare rabin.¹² A avut o contribuție deosebită în organizarea comunităților, în păstrarea credinței, în răspîndirea regulilor necesare curățeniei, în alinarea suferinței bolnavilor. În vremea sa ia ființă colegiul rabinic, alcătuit din trei rabini care decideau în problemele majore ale celor două obști. În anul 1758, Eliezer Lipman avea să fie solicitat și de tribunalul rabinic (colegiul rabinic) din Alba-Iulia în vederea rezolvării unor litigii¹³, de unde rezultă prestigiul său și în regiunile învecinate. Se mai observă, totodată, colaborarea între Landersrabinat-ul din Banat și acela

din Transilvania. Acesta e momentul de început al unor relații care vor dăinui timp de două secole și jumătate. Spun astfel pentru că vom asista la servicii rabinice reciproce, la împrumuturi de idei și procedee în ceea ce privește organizarea cultului, interferența datorându-se mai ales faptului că evreii din Banat și Transilvania erau supuși adesea aceluiași norme ale administrației habsburgice.¹⁴

În timpul în care Eliezer Lipman fusese rabinul comunității sefarde și prim-rabinul evreilor din Banat, așchenazii aveau în frunte pe învățatul Levy Jerusalmi.¹⁵ Venise de la Belgrad, imediat după războiul austro-turc din anii 1736-1739, unde a fost rabinul aceluiași rit. La recomandarea rabinului din Thessaloniki păstorise, un timp, și ritul sefard din Belgrad. Vreme de 11 ani. între 1741 și 1752, avea să-și desfășoare activitatea la Timișoara. Trebuie să arăt că orașul de pe Bega devenise atunci un loc de refugiu preferat pentru evreii din Peninsula Balcanică. Nu arareori, și pentru acei din Europa Centrală. Ceea ce ar putea explica și interesul unora dintre cărturari de a înființa aici societăți de studiu și interpretare a textelor sacre. O piatră tombală din cimitirul evreiesc amintește, la 1751, de înțeleptul Daniel Chai Musafia, „cabalistul și purul, evlaviosul și modestul în ale învățaturii dezvăluite și în cele lainice, luminat din cortul Torei”; este probabil, o prezență spirituală importantă și de lungă durată în mediile evreiești timișorene.¹⁶ Singer nu exclude ca acesta să fi fost rabinul societății cabaliștilor care ar fi funcționat în acea vreme la Timișoara.

Personalitățile proeminente ce vor da prestanță instituției rabinatului de Timișoara în secolul al XVIII-lea au fost Iochanan B. Isac și Zeev Israel Ha-Levy (Hirschl Levy), pe care i-am amintit deja în ipostaza lor de slujitori ai cultului în primele două sinagogi construite în cetate. În calitate de învățat și luând exemplu pe predecesorii săi, Iochanan B. Isac a întreținut o interesantă corespondență pe teme de cult cu marele rabin praghez, Landau Ezekiel. Din **Conscriptio Judaeorum in Regno Camerali Civitate Temesvariensi de gentium pro Anno 1781-82 peracta** aflăm numele succesorului său, Hirschl Levy Rabinus.¹⁸ Erudit de seamă, el a fost deopotrivă apreciat pentru bunătatea și înțelepciunea sa. Înalta școală talmudică a urmat-o la Praga sub îndrumarea aceluiași Landau Ezekiel. Preocupați de dezbaterile privind conduita morală și juridică a evreilor, de reglementarea vieții religioase în funcție de Tora, de prescripțiile Talmudului, cei doi rabini s-au remarcat prin meritele lor în viața cultului, prin rolurile de dascăl și tutore ai obștii timișorene.

Și la Arad, cam în aceeași perioadă, activitatea sinagogală cunoaște un început. Existența comunității din prima jumătate a secolului al XVIII-lea a presupus finanțarea, cel puțin, a unei case de rugăciuni. Dintr-un document datat 1796. aflăm că în vechea cetate a Aradului funcționa o sinagogă începând cu anul 1784.¹⁹ În același oraș avea să se dezvolte a doua comunitate importantă din regiune, în

fruntea ei aflându-se tot un șef-rabin (Oberrabiner). Și aici se va construi un cartier al populației evreiești consemnat în documente sub numele de Juden Quartal sau Juden Quarée. O mărturie în acest sens datează de la 1794.²⁰ Și, tot la Arad, se va ridica și prima sinagogă neologă, demersul pornit în 1820 și finalizat în 1834, avînd ca principal autor pe Chorin Aron.²¹

Spre a evalua obiectiv situația, trebuie să mai reținem că în general, autoritățile habsburgice au permis rabinilor exercitarea puterii și jurisdicției asupra comunităților mozaice, acordîndu-le dreptul de a decide asupra problemelor lor interne.²² Potrivit patentelor imperiale eliberate în vremea lui Iosif al II-lea, obștile evreiești puteau practica, în deplină libertate, religia și uzanțele lor obișnuite, în măsura în care ele nu intrau în contradicție cu legile generale ale țării.²³

Aceleași decrete ale Casei Vieneze admit ca rabinii să joace un rol fundamental pentru comunitatea evreiască din orașul de reședință al districtului; să coordoneze activitatea învățătorilor confesionali și a cantorilor; să organizeze recrutarea acelor ce urmează a primi însărcinări publice; să dețină cîte un registru pentru nașterile, căsătoriile și înmormîntările evreilor; să supravegheze hahamii comunităților. Cu alte cuvinte, măsurile cu accente antisemite ale Măriei Theresia fuseseră contracarate de regimul de toleranță al lui Iosif al II-lea. Atenția era acordată nu numai slujitorilor cultului, ci și învățămîntului, organizării comunitare, condițiilor de viață ale populației, respectiv, mijloacelor de trai, forurilor cetățenești și judiciare reprezentative, raporturilor cu statul.

Interesul special pentru instituția rabinatului se datorează tentativelor de integrare a acestuia în mecanismul statal austriac. În parte, ele vor reuși, în cursul secolului următor înseși reformele în interiorul vieții sinagogale din spațiul central-est european intrînd în consonanță cu acest mod de a gîndi. Banatul este acela care va contribui efectiv la geneza unuia dintre fenomenele reformiste în vremea în care rabin de Arad a fost Chorin Aron. Motivația oficialilor era aceea de a transforma nu numai rabinii și rabinatul, ci și clerul tuturor confesiunilor din regiunile aflate în componența imperiului într-un instrument al politicii reformiste. E vorba de o adaptare a privilegiilor la imperativele rațiunii de stat, de unde și actele normative reflectînd organizarea ierarhică, veniturile, statutul social. La fel se întîmplă, de pildă, cu asocierea bisericii ortodoxe din cadrul mitropoliei de Karlowitz, supusă unei politici asemănătoare cel puțin sub aspectul încercărilor de centralizare și de integrare în structurile instituționale preconizate de Viena.²⁴

Dincolo de compromisurile făcute spre a fi tolerați, nu se poate spune că evreii din Banat n-au fost foarte atenți în buna respectare a tradițiilor religioase. Acestea continuau să dețină — mai ales în secolul al XVIII-lea cînd cultul ortodox fusese dominant — un loc central în determinarea identității iudaice. Religia mozaică era o instanță incontestabilă, așa se explică și considerabilele eforturi

financiare ale comunităților de a-și ridica și pune în stare de funcționare lăcașurile de cult. Cum am văzut, instituția rabinatului se dezvoltă atât la Timișoara, cât și la Arad. Aspectul dobândește importanță și în ochii Vienei, conștientă că nu va fi în măsură să asimileze degrabă evreimea din imperiu. Dacă va tolera sau chiar va încuraja în anumite împrejurări activitatea rabinilor, o va face cu evidentul interes de a dobândi încrederea populației evreiești, de a putea strânge contribuția fiscală a comunităților, de a exercita un control indirect. De altfel, rabinii înșiși erau dublați în atribuțiile lor de așa-numiții juzi, pe care îi întâlnim la sfârșitul secolului al XVIII-lea la Timișoara, Arad și Oradea, ca și în orașele din Maramureș. Ceea ce înseamnă că erau puși sub control. Juzii reprezentau comunitățile în fața autorităților locale și centrale; apărau drepturile acestora în fața ilegalităților sau exceselor: repartizau activitățile comunitare; participau, alături de rabin, la judecățile și dezbaterile tribunalului rabinic; executau deciziile și ordinele administrației regionale sau ale curții imperiale. Tot ei se ocupau de funcționarea organizațiilor specific evreiești, de exemplu, de confreriile sacre și de întreținerea școlilor; țineau evidența, împreună cu rabinii, a populației; întocmeau listele subiecților impozabili și ajutau săracii comunității: îi defereau justiției pe infractori. În zona de care ne ocupăm, funcționau și vice-juzi. de exemplu, la Arad și la Șimand sînt cunoscute două asemenea cazuri.²⁵ Autoorganizarea era însoțită pretutindeni de supravegherea oficială, exercitată cel mai adesea prin oameni din interiorul comunității.

Aș conchide că și în Banat, ca în întreaga diasporă europeană, relațiile confesionale reprezentaseră temelia solidarității interne a obștii. Pe asemenea relații s-a bazat supraviețuirea evreilor în condițiile în care nu aveau un stat propriu. Remarcabil pentru obștile din Banat este că reușesc să dea viață unor adevărate centre iudaice; se singularizează prin admirabila conviețuire între cele două rituri (sefard și așchenaz) și prin acceptarea lor relativ ușoară de către comunitățile creștine catolice, ortodoxe și protestante. Evreii din Banat, ciliar de la începuturile vieții lor culturale în această regiune, au înclinația de a participa la mișcarea ideilor privind practica religiei. Cum am amintit — din păcate sursele documentare sînt sărace — legăturile rabinilor din Banat cu personalitățile de vîrf ale iudaismului european de la sfârșitul secolului al XVIII-lea indică existența cercurilor culturale formate în jurul lor și a comunităților: cert este că discuțiile teologice și practice fuseseră stimulate de cîteva prezențe notabile. □

NOTE

1. J. Singer. *Timisoarai zsinagógák* (Sinagogi timișorene). în **Almanahul evreiesc, Jüdisches Jararbuch und Kalender. Zsidó évkönyv és naptár**, Oradea-Timișoara, 1936-1937, p. 212-214

2. Vezi **Arhiva Comunității Evreilor din Timișoara** (ACET). Dosar nr. 1 (1739-1794). fila nr. 8. Contract datat 1760, semnal de reprezentanții comunităților sefardă și așchenazimă pentru aducerea de materiale și construirea a două sinagogi. Documentul redactat în limba germană

a fost publicat de Singer Jakab în **Almanahul evreiesc** (Oradea-Timișoara), 5697, 1536-1937, p. 212-214 și reluat în **Izvoare și mărturii II₂**, document nr. 28, p. 30-31. Singer nu menționează de unde provine documentul, iar editorii volumului **Izvoare și mărturii II₂**, au tăcut doar următoarea specificare: „Actul, descoperit, achiziționat și publicat de rabinul timișorean dr. Iacob Singer reprezintă atestarea documentară a construirii primelor sinagogi din Timișoara”; cf. *Ibidem*, p. 31. În concluzie, piesa provenind din **Arhiva Comunității Evreilor din Timișoara** semnifică o mărturie de primă mână pentru reconstruirea începuturilor vieții culturale în orașul de pe malurile Begăi.

3. *Ibidem*

4. La 1760, spre exemplu, evreii achitaseră suma de 362 florini imperiali; cf. **Quittung, ACET**, Dosar nr. 1, fila 12. Taxele erau plătite cu regularitate. Cea mai mare sumă plătită de evreii din Timișoara în perioada 1760-1780 a fost de 1.000 florini imperiali și aceasta s-a întâmplat în anul 1776; cf. **ACET**; Dosar nr. 1, fila 33. Pentru o descriere a regimului restricțiilor în vremea Măriei Theresia, vezi, Moshe Carmilly — Wienberger, *Jewish Writers Confronted by Censorship in the Habsburg Empire and Romania in the 18th — 19th Century*, în **Studia Judaica, II**, Cluj, Editura Sincron, 1993, p. 18-36. Studiul fostului rabin al Clujului evaluează conținutul antisemit al hotărârilor Măriei Theresia, amintește, în treacăt, expulzarea și reprimarea evreilor din Praga, compară situația evreilor din Transilvania și Banat cu aceea din alte regiuni ale imperiului. Personal, am încercat să măresc informațiile de arhivă și să nuanțez fenomenul. Cred, prin urmare, că lucrurile nu pot fi privite prin prisma evoluției antisemitismului în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Caracterul contradictoriu al măsurilor austriece ne obligă să analizăm și să apreciem obiectiv epoca și oamenii săi.

5. În **Izvoare II₂**, document nr. 28, p. 30; în preambulul editorilor se menționează că în 1762 ar fi avut loc inaugurarea sinagogilor. Potrivit unui document provenit din **Arhiva Comunității Evreilor din Timișoara (ACET)**, în anul 1766 continuau demersurile în vederea dobândirii materialelor necesare, aducându-se motivațiile de rigoare. Apud **ACET**, Dosar nr. 1, fila 15. numărul semnatarilor documentului este cu mult mai mare, indicând nemulțumirea populației evreiești față de amânarea finalizării proiectului.

6. La intersecția străzilor Ceahlău și Mărășești de astăzi.

7. Cf. Jacob Singer, *Timisoarai zsinagógák*, p. 215-216; vezi și Idem, *Temesvári rabbik*, p. 11; vezi și descrierea lui J. J. Ehrler, **Banatul de la origini pînă acum — 1774**, Ediție Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1982, p. 82. Ehrler consideră că este vorba de o singură sinagogă împărțită în două; în realitate, erau două sinagogi. În aceeași împrejurare el mai spune că printre evrei „se găsesc familii foarte bogate al căror negoț se întinde nu numai în Banat, ci și în alte locuri de comerț renumite, ba chiar pînă adînc în Turcia”.

8. Jacob Singer, *Temesvári rabbik*, p. 11. Nu toate informațiile pe care le transmite acest autor au și o verificare sau o trimitere documentară corespunzătoare. Adeseori, ele sînt preluate din scrierile de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, altele ele nu conțin referința bibliografică de rigoare. În sfîrșit, mă văd obligat să atrag atenția că o prelucrare critică a informațiilor este absolut necesară, ceea ce nu s-a făcut pînă astăzi în legătură cu istoria evreilor din Banat. Adesea, colportarea datelor a fost preferată studiului sistematic în arhive ori analizei științifice a conținutului documentelor. Observațiile acestea nu doresc însă să diminueze meritul lui Singer de a fi fost primul cercetător onest, care a jalonat istoria evreimii din Banat și ale cărei scrieri rămîn orientative în privința cunoașterii vieții culturale, a organizării comunitare și a biografiei personalităților.

9. Asupra activității lui Chorin Aron în prima jumătate a secolului al XIX-lea ne vom ocupa separat. Aceasta pentru că mișcarea sa reformistă, devenind o referință nu numai la scară

regională, ci și imperială, a provocat spiritele declanșând polemici atît în rîndul evreilor, cît și al neevreilor.

10. Vezi Fond **Conscriptio Judaeorum, Arhivele Statului Ungar**. Pachet 13, documentul intitulat *Temesvárer Raitzen, Grechen, Arnauthen, Deutsch und Spanische Juden Conscriptio* din 28 ianuarie 1739, unde este menționat numele lui Iacob Moyses, ocupația și locul de unde provine; rezultatele acestei conscripții au ajuns cu întîrziere să fie cunoscute de împărăteasă, de unde și tardiva dispoziție restrictivă cu privire la circulația evreilor în zona de graniță, dispoziție datată 1753, adresată baronului Engelshofen, guvernatorul de atunci al Banatului, Cf. Patai György, *Mária Terézia ismeretlen rendelete*, în **Magyar Zsidó Szemle**, 48, 1931, nr. 1-3, Budapeșt, p. 100-101, unde este reprodusă și dispoziția.

11. J. Singer, op. cit., p. 2-3

12. Idem, op. cit., p. 4

13. Ibidem

14. Vezi, de exemplu, decretul episcopal din 1768 privind continuarea lui Benjamin Jehusua în funcția de rabin al comunității din Alba-Iulia. El era originar din Banat; apud **Izvoare și mărturii II**, document nr. 59 bis, p. 72-73. Sau, prezența la Timișoara în funcția de Landesrabiner a fostului șef-rabin al Transilvaniei, Johanan ben Isac (1758-1760); apud Singer, op. cit., p. 12

15. Ibidem, p. 9

16. Apud Izvoare II₂, document nr. 2, p. 5; Singer, op. cit., p. 8

17. J. Singer, op. cit., p. 12

18. Ibidem, p. 15

19. Cf. **Arhiva Comunității Evreiești din Arad (ACEA)**, Dosar nr. 1, (1717-1799), fila 8.

20. ACEA, fila 14. Pentru o sumară trecere în revistă a vieții culturale și comunitare arădene vezi Újvári Péter, **Zsidó Lexikon**, p. 57-59.

21. Ibidem, Dosar nr. 2 (1800-1829), filele 28-31.

22. Vezi, de exemplu, document nr. 59 bis în **Izvoare II**, p. 72-73; cf. și patenta imperială privind statutul evreilor din Galiția transmisă de Cancelaria Aulică a Transilvaniei, în Ibidem, document nr. 223, p. 330-340.

23. E vorba de patenta imperială din 30 aprilie 1789, publicată în **Izvoare II**, p. 330-340.

24. Nicolae Bocșan, **Contribuții la istoria iluminismului românesc**, Editura Facla, Timișoara, 1986, p. 88-89

25. Mihai Spielmann, Lya Benjamin, *Studiu introductiv* la vol. **Izvoare și mărturii II**, p. LII.

*Victor NEUMANN (n. 1953): doctor în istorie, director al Institutului Intercultural Timișoara, profesor-asociat (Catedra de Litere, Filosofie și Istorie a Universității de Vest, Timișoara). Dintre cărțile publicate între 1984-1996: Tentația lui **Homo Europaens**, **Geneza spiritului modern în Europa Centrală și ele sud-est** (premiul A. D. Xenopol al Academiei Române). A publicat peste douăzeci de studii în reviste de specialitate românești și străine, a beneficiat de burse de studii postdoctorale și stagii de documentare în Germania, Franța, Israel și SUA.*